

УДК 323.11 (477:560):130.2(5:4)

Омер Дерменджі

УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКІ (ТЮРКСЬКІ) МОВНОЛІТЕРАТУРНІ ТА КУЛЬТУРНІ ВЗАЄМИНИ У СВІТЛІ ПАРАДИГМИ „СХІД-ЗАХІД”

Аналізується історична проекція українсько-тюркських мовнолітературних та культурних взаємин в аспекті протиставлення „Схід-Захід”, позиціонування українського та тюркських народів у цій площині один відносно одного на матеріалі літературних пам'яток.

Ключові слова: Великий кордон, тюркський вплив, літературна рецепція.

У протиставленні „Схід-Захід” важко визначити одразу локалізацію як України, так і Туреччини. Оскільки обидві країни знаходяться у певній буферній зоні відносно загальноновизначеного кордону європейської та неєвропейської цивілізації. Статус української європейськості, зазвичай, не знаходить підтримки серед західноєвропейських істориків культури (наприклад, праці польських істориків О. Галецького [12], Г. Пашкевича [13], Смеша [14] та ін.), хоча наполегливо аргументується українськими вченими. Небеззаперечна й азійськість Туреччини: тюркські етноси за період багатолітнього панування на значних територіях асимілювали велику кількість різних культур. Отже, ті культури, які вважаються підґрунтям європейської цивілізації, а саме антична, римська, християнська та ін., цілком чи частково виникли і розвивалися на територіях, які віддавна і сьогодні населені або перебували в зоні впливу тюркських народів. Відповідно, матеріальні та духовні пам'ятники цих культур залишилися у спадок тюркським державним утворенням і не могли не вплинути на формування тюркської культури. Як наслідок – у геополітичному позиціонуванні України і Туреччини є багато спільного, коріння якого також сягають взаємовпливів давніших часів.

Мета цієї статті – актуалізація питання слов'яно-тюркської взаємодії на українській території у світлі парадигми „Схід-Захід” та її відображення в українській літературі та історіографії.

Територія причорноморських степів, у різні часи звана Диким Полем, або Дешт-і-Кипчак, принаймні до кінця ХІХ століття була місцем активних тюрксько-слов'янських контактів. Свідченням цієї взаємодії є численні тюркські географічні назви в українському ономастиконі, а також тюркська складова українських антропонімів, зокрема прізвищ. Утім, визнання тюркських впливів у процесі українського етногенезу мало як своїх прихильників, так і супротивників.

В українській науці наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. сформувалися

два протилежні погляди на українсько-тюркські взаємини у націєтворчому й культурному процесах, а саме ізоляціонізм та євразійство. Яскравими представниками ізоляціонізму виступили Михайло Грушевський, Юрій Липа, Остап Терлецький, які у своїх аналізах етногенезу й геополітичних проєкціях майбутнього України повністю відкидали можливість тюркських впливів й українсько-тюркської взаємодії. Представники євразійської течії (більш популярної в Росії), зокрема Володимир Вернадський, Володимир Пархоменко наголошували на вагомій ролі тюркських впливів в етногенезі українців.

Обидва ці погляди ґрунтуються на власному позиціонуванні України і тюркського світу відносно парадигми „Схід-Захід”. На несформованість концепції „Схід-Захід” в українській науковій думці звернув увагу Ярослав Дашкевич, який причину такого стану вбачав у відсутності українського етноцентризму, що й зумовило виникнення „питомо українських схем суспільно-політичної історії та історії культури, які насправді балансують між європо- і москвоцентризмом” [3, с. 30]. Перенесення європоцентристських уявлень в українську площину, коли під Сходом, тобто неєвропейською цивілізацією, розуміються Москва і Візантія, тобто північні й південні сусіди України, з погляду географічного розташування так званого Великого кордону непереконливе. У цьому контексті постає питання інтенсивності українсько-тюркських взаємовідносин. Відзначаючи несправедливе замовчування зв'язків України з Туреччиною, Володимир Дубровський зауважує: „східні зв'язки України вкраплювалися в загальні огляди України чи в курси історії східної Європи тільки фрагментарно, епізодично, – і окремі факти, що свідчать про ці східні зв'язки, вискакують без певної системи в ті чи інші моменти історії України, бо їх не можна було обминути чи замовчати” [4, с. 147]. Водночас на невипадковості турецького вектора політики козацької України наголошується в редакційній статті „Україна та Туреччина” Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС): „Орієнтація української міжнародної політики у бік зближення з Туреччиною була не проявом мимохідної хвилі, а впертим прагненням впливових кіл та значних соціальних верств України, мабуть, в епоху найдраматичнішу в її історії” [8, с. 7].

Писемні пам'ятки Київської Русі переконливо свідчать про тривалість перебування територій України у взаємодії, протидії і під впливом тюркського світу. Контент-аналіз згадок русько-тюркської взаємодії і протидії не дозволяє зробити однозначні висновки щодо геополітичної визначеності цих процесів. Поруч із поглядами Дмитра Лихачова, який відстоював абсолютну ізольованість давньоруської літератури від тюркських впливів [6, с. 11], існують дослідження Михайла Грушевського [2], Дмитра Чижевського [10], в яких наявність подібних впливів припускається. Яскравим прикладом таких впливів можна вважати легенду про Євшан-зілля з Галицько-Волинського літопису, сюжетно-фабульна структура, світ образів та поетика якої свідчить на користь її генетичної спорідненості з давнім тюркським епосом „Дедем Коркут Кітаби”. Цікавий матеріал для вивчення слав'яно-

тюркських зв'язків у площині метисизації населення містять літописні згадки імен князів та високопосадовців. Аналіз цих імен дозволив Григорію Халимоненку виявити тісні зв'язки на родинному (династичному) рівні між правлячою верхівкою слов'янських і тюркських племен [9]. Глибинність тюркських проникнень у різні сфери життя Київської Русі також ілюструють графіті тюркською мовою на стінах Софії Київської.

Тюркські елементи в українських народних звичаях, термінологія та інституційна структура Запорізької Січі є тим матеріалом, на ґрунті якого можна робити висновки щодо українсько-тюркських взаємовпливів у пізніші часи, за часів Козаччини. З іншого боку, українське населення Кримського ханства також робило свій внесок у зближення культур. Ми маємо на увазі тут не стільки бранців, скільки добровільні поселення українців на території Криму і у Причорномор'ї.

Османський фактор був актуальним у зовнішній політиці багатьох українських гетьманів. Володимир Пархоменко для спростування твердження про непримиренну боротьбу козацтва з татарами наводить такий переконливий аргумент: „Якби вчинок Б. Хмельницького – спілка з татарами на самому початку його діяльності – ламала б „традиційну” політику козацтва, вона б викликала певну опозицію й протест”. Далі автор висловлює незаперечну сентенцію: „Очевидно, що нам треба переглянути турецько-татарсько-козацькі взаємини й за добу до 1648 р., бо на загальному погляді на них відбилися дві ідеї, що їх пора здати до архіву: ідея боротьби хреста з півмісяцем і ідея Боротьби Русі зі степом. Ми вже й тепер маємо факти, що говорять проти прийняття думки про „епічну боротьбу” наших козаків з татарами й турками” [7, с. 359].

Слід зазначити, що саме на XVI-XVII ст. припадає хвиля туркофільських настроїв у багатьох європейських країнах. Устрій Османської імперії наводили у приклад такі видатні апологети свого часу, як Мартін Лютер, Ганс Розенблум, Макіавеллі, Жан Боден, Кампанелла. Цю тенденцію описав у своїй розвідці Агатангел Кримський [5]. Обґрунтування цієї течії дав Володимир Дубровський. Він зауважив, що у XVII ст. Османська імперія втрачає своє стратегічне значення транзитного шляху з Азії до Європи внаслідок відкриття європейцями нових мореплавних шляхів в обхід Малої Азії. Однак, незважаючи на це, в Європі народжується хвиля туркофільських настроїв. Причину цього В. Дубровський сформулював ось як: „Турецький торговельний капіталізм, що був оформлений в самодержавну організацію, був ідеалом для Європи, що змагалась в той час проти папства і аристократії за систему буржуазного абсолютизму” [4, с. 156]. Ця туркофільська течія була притаманна не лише західноєвропейським країнам того часу, мала вона своїх апологетів і у Східній Європі: в Польщі таким був Рей, в Московщині – Іван Пересветов, в Україні – Захарій Копистенський. Однак навряд чи можна погодитися з виключно соціально-економічною мотивацією даної течії. Як зауважив Ігор Шевченко, українська полемічна література, яскравими зразками якої є „Пересторога” і „Палінодія” Захарія Копистенського, виникла як реакція українського

суспільства на наступ Заходу, який змусив місцеве населення відстоювати свою „східну віру” [11]. Красномовно свідчить про настрої і смаки тієї доби одяг польських і українських шляхтичів, закарбований у портретному живописі епохи Бароко.

Обмеженість засвоєння українською літературою XVIII-XIX століть східної тематики І. Айзеншток пов’язує із загальним станом „малоросійськості” цієї літератури, зі штучним звуженням кола тем і сюжетів до сільської тематики. Через це тема турецько-українських, козацько-татарських взаємин в українській романтичній літературі не виходила за межі оповідей про героїчне минуле, ґрунтувалася на матеріалі усної народної творчості, у тісному зв’язку з вивченням якої відбувалося саме становлення цієї літератури. Захоплення героїчним козацьким минулим пояснюється просто: згадки про героїчне минуле становили яскравий контраст до млявого хуторянського „сьогодення” XIX ст. Іншим боком справи стала значна синкретичність досліджень історії, фольклору та літератури того часу, коли більшість істориків використовували зразки усної народної творчості для ілюстрації тих чи інших подій (напр., Срезневський, Костомаров тощо).

Романтична поетика вимагала екзотики, – чи то локальної, чи то історичної; українсько-турецькі, українсько-татарські історичні взаємини давали для цього великий і придатний матеріал. Проте, зауважує Айзеншток, романтичного захоплення минулим було більше, ніж відповідних матеріалів для відтворення цього минулого [1, с. 196]. Дещо відмінні в цьому контексті твори східної тематики Івана Франка, Лесі Українки та Пантелеймона Куліша, які, відображаючи етнографічні та історичні відмінності чужоземного побуту, прагнули збагатити українську літературу.

Тривалий період існування в українській літературі тематики козацько-татарського, українсько-турецького протистояння спиралося на два положення, які визначали ідейне спрямування творів. Це ідея конфесійного, культурного протиставлення та ідея боротьби Русі зі степом, в яких козацтво тлумачилося представником Заходу, його оборонцем від кочової навали, а тюрки, у тому числі й Османська держава, трактувалися як представники Сходу. Поляризація „свій-чужий” у романтичній літературі була перенесена у геополітичну площину, що у свою чергу значно звузило сферу використання орієнтальних художніх засобів в українській літературі доби романтизму. З іншого боку, ця тематика виявила неабияку плідність у засвоєнні мандрівних сюжетів і продукуванні ідейних міфологем. Дуже популярним став мотив неволі, у різний спосіб інтерпретований авторами (від неволі фізичної, особистісної до неволі духовної), мотив яничарства (рідні як вороги або зрадники зі свого народу) тощо.

На початку XX ст. зусиллями Агатангела Кримського українська поезія збагатилася традиційними східними поетичними жанрами, однак ця доволі плідна новація не одержала гідного продовження у радянські часи. Сформована в річищі романтичної літератури ідеологема українсько-тюркського протистояння, змінюючи аксіологічний комплекс

та конотати, розвинулася з новою силою в історичній прозі 60-80-х років (романи Р. Іваничука, П. Загребельного тощо), де під маскою Османської імперії, з якою боролися або жертвою якої ставали герої, приховувалася інша імперія – радянська.

На сучасному етапі українська література не виявляє великого зацікавлення східною тематикою, причину чого вбачаємо в її традиційно значній ідеологічній заангажованості. Утім, разом із вивченням історії українсько-тюркських взаємин і культурних взаємовпливів, східна тематика з огляду на свою жанрову різноманітність, відмінність поетики перспективна в аспекті збагачення української літератури. Визнання спільного і відмінного в геополітичному розташуванні України й Туреччини може дати нові рішення на шляху європейської інтеграції обох країн.

1. *Айзеншток І.* Шляхи засвоєння Сходу в українській літературі / Ієремія Якович Айзеншток // Східний світ. – 1928. – № 2. – С. 193-204.
2. *Грушевський М.* Історія української літератури : в 6 т. / Михайло Сергійович Грушевський. – К. : Либідь, 1993. – Т. 2. – 264 с.
3. *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст.) / Ярослав Романович Дашкевич // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 28-44.
4. *Дубровський В.* Україна й Близький Схід в історичних взаєминах / Василь Дубровський // Східний Світ. – 1928. – № 2. – С. 147-158
5. *Кримський А.* Туркофільство в Європі XVI в. / А. Кримський // Історія Туреччини ; [2-е вид., випр.]. – Київ-Львів : Олір, 1996. – С. 217-237.
6. *Лихачев Д.С.* Поэтика древнерусской литературы / Дмитрий Сергеевич Лихачев. – М. : Наука, 1979. – 359 с.
7. *Пархоменко В.* До питання про татарсько-козацькі взаємини XVI-XVII вв. / В. Пархоменко // Східний світ. – 1929. – № 1-2. – 359 с.
8. Україна та Туреччина // Східний світ. – 1929. – № 1-2. – С. 7.
9. *Халимоненко Г.* Давньотюркські антропоніми в українських літописах X-XIII ст / Г. Халимоненко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка : Східні мови та літератури. – № 15. – 2009. – С. 4-9.
10. *Чижевський Д.* Історія української літератури: Від початків до доби реалізму / Дмитро Чижевський. – Тернопіль : Презент ; Феміна, 1994. – 480 с.
11. *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом [Електронний ресурс] / І. Шевченко. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/ishevch/ishevch03.htm>
12. *Halecki O.* The Borderlands of Western Civilization: A History of East Central Europe / O. Halecki. – New York, 1952.
13. *Paszkievicz H.* The Making of the Russian Nation / H. Paszkiewicz. – Chicago, 1963.
14. *Smecz. Z ukosa* // Kultura (Paris). – 1992. – № 537. – С. 66-74.

Summary

A lecture is devoted the analysis of historical projection of Ukrainian and Turkish/Turkic lingua-literary and cultural mutual relations in the aspect of contrasting the „the East-the West”, to positioning of Ukrainian and Turkish/Turkic people in this plane in relation to each other on material of literary sights.

Key words: great border, Turkic influence, literary reception.

Стаття надійшла до редколегії 22.10.2009